

Dziedzictwo

kulturowe oczami

współczesnych

Rosjan

Beata K. Nykiel

Cultural heritage

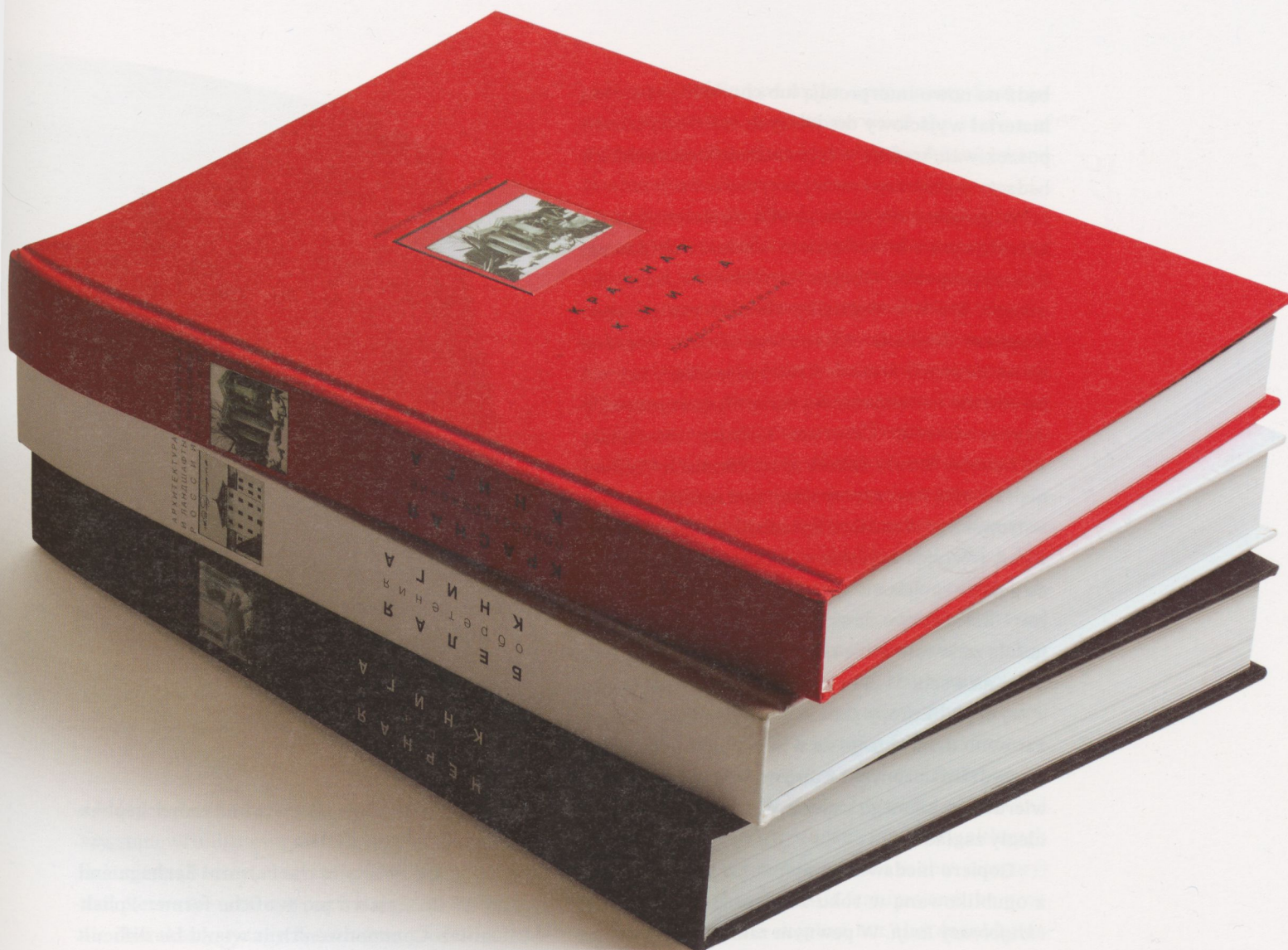
as seen by

contemporary

Russians

Архитектура и ландшафты России
 (Architektura i krajobrazy Rosji),
Tom 1: *Черная книга. Утраты*
 (Czarna księga. Straty), red. T.I. Gejdor;
Tom 2: *Белая книга. Обретения*
 (Biała księga. Odzyskania), red. A.S. Szczenkow;
Tom 3: *Красная книга. Предостережение*
 (Czerwona księga. Przestroga), red. G.K. Smir-
 now, trójksiąg w ramach serii „Судьба
 культурного наследия России – XX век”
 (Los dziedzictwa kulturowego Rosji w XX wieku),
 red A.I. Komecz, Moskwa 2003.

Архитектура и ландшафты России
 (The architecture and Landscapes of Russia)
Volume 1: *Черная книга. Утраты*
 (The Black Book: Losses), T.I. Geidor (ed.);
Volume 2: *Белая книга. Обретения*
 (The White Book: Recuperations), A.S. Shchenkov (ed.);
Volume 3: *Красная книга. Предостережение*
 (The Red Book: Warning), G.K. Smirnov (ed.),
 a three-volume edition within the series „Судьба
 культурного наследия России – XX век”
 (The Fate of Cultural Heritage in 20th-century
 Russia), A.I. Kometch (ed.), Moscow 2003.

Wiedza o tym, jak w minionym stuleciu kształto-
wały się losy dziedzictwa kulturowego na te-
renach dzisiejszych Ukrainy, Białorusi, Litwy, Łotwy,
Estonii czy wreszcie samej Rosji, jest poza tymi kra-
jami raczej nikła i fragmentaryczna. Na ten stan rze-
czy wpłynęło wiele czynników, sporą rolę odgry-
wał i nadal odgrywa utrudniony dostęp (pomijam
tu badania archiwalne) do najnowszych publikacji
ukazujących się za naszą (a także unijną) wschodnią
granicą, w tym zwłaszcza do dynamicznie rozwija-
jącego się rosyjskiego rynku wydawniczego. W ten
sposób książki, które tę wiedzę istotnie poszerzają

The twentieth-century fate of cultural heritage
on the territories of today's Ukraine, Belarus,
Lithuania, Latvia, Estonia or even Russia itself is
little known outside these countries. Many factors
produced this state of affairs; a major role is played
here by difficult access (I exclude archive research)
to the newest publications appearing across our (and
also the European Union's) eastern border, and es-
pecially to the fast-developing Russian book mar-
ket. And thus books exploring or reinterpreting this
field or at least providing source materials for fur-
ther systematic analysis, find their way to Western

bądź na nowo interpretują lub chociażby stanowią materiał wyjściowy do dalszych systematycznych poszukiwań, trafiają w ręce zachodnioeuropejskich badaczy wybiórczo i raczej przypadkowo.

W gronie osób zajmujących się dziedzictwem kulturowym i historią ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów nie ma chyba nikogo, kto nie sięgnąłby chociaż raz po *opus magnum* Romana Aftanazego *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*¹, czy też po równie monumentalną serię wydawniczą Międzynarodowego Centrum Kultury „Materiały do dziejów sztuki sakralnej na Ziemiach Wschodnich Dawnej Rzeczypospolitej” pod redakcją Jana K. Ostrowskiego oraz Marii Kałamajskiej-Saeed². Wielu z nas, wertując te i inne wydawnictwa prezentujące polskie spojrzenie na multietniczne i wielokulturowe dziedzictwo dawnej Rzeczypospolitej, z pewnością zadawało sobie także pytania – co działo się dalej na wschód? Jaki jest na początku XXI wieku w tej części Europy stan dziedzictwa kulturowego, zarówno uznawanego za własne, jak i należącego do wydziedziczonych? Które zabytki przetrwały za wieruchy minionego stulecia, a które i w jaki sposób uległy zagładzie?

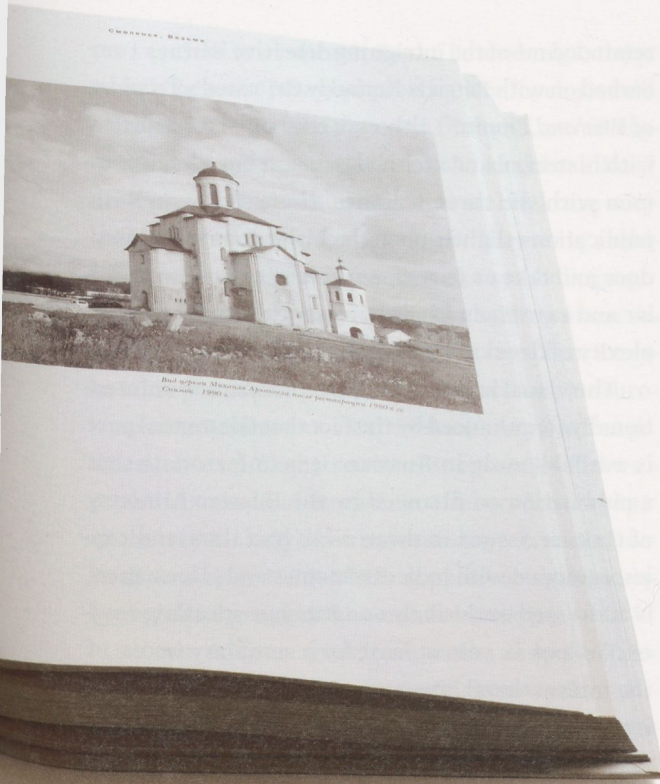
Dopiero niedawno miałam okazję zapoznać się z opublikowaną w roku 2003 pracą *Architektura i krajobrazy Rosji. W pewnym zakresie stanowi ona odpowiednik przywołanych tu polskich wydawnictw. Tej eleganckiej i dopracowanej edytorsko publikacji świadomie nadano formę zrównoważonego objętościowo trójksięgu, w którym poszczególne woluminy poświęcono dziedzictwu utraconemu, ocalonemu i zagrożonemu.*

Autorzy opracowania zdecydowanie postawili na obraz, ograniczając do minimum syntetyczne teksty wprowadzające w poszczególne zagadnienia, jak również zwarte, niewchodzące w nadmierną szczegółowość komentarze pod materiałem zdjęciowym, który stanowi trzon i zasadniczy walor tej publikacji. Wykorzystano w niej bowiem znajdujące się w kolekcjach wielu instytucji i agend rządowych, głównie Moskwy i Sankt Petersburga, bogate dziewiętnasto- i dwudziestowieczne zbiory fotograficzne różnych, w większości zidentyfikowanych, twórców. Wybór kilkuset czarno-białych fotografii,

European scholars in a selective and rather haphazard manner.

Among specialists in the cultural heritage and history of the eastern parts of the former Polish-Lithuanian Commonwealth it would be difficult to find a person who has not reached at least once for the *magnum opus* of Roman Aftanazy *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej* (A History of Residences on the Former Eastern Frontier of Poland)¹ or for the equally monumental publishing series of the International Cultural Centre “Materiały do dziejów sztuki sakralnej na Ziemiach Wschodnich Dawnej Rzeczypospolitej” (Materials for the History of Religious Art in the Eastern Lands of the Former Polish Commonwealth) edited by Jan K. Ostrowski and Maria Kałamajska-Saeed.² Leafing through these and other publications presenting a Polish angle on the multiethnic and multi-cultural heritage of the former Commonwealth, many of us have surely asked ourselves such questions as: What has been happening farther to the east? What is the condition of cultural heritage, both that regarded as our own and that belonging to the dispossessed,

z których część ukazała się w druku po raz pierwszy, stanowi unikatowy materiał poglądowy (nie chodzi tu jednak o inwentaryzację, której najbliższy jest tom pierwszy – czarny), pozwalający na wychwytywanie charakterystycznych cech oraz procesów typowych dla kształtowania, ale również degradacji architektury i krajobrazu poszczególnych regionów Rosji. W wypadku badacza spoza Rosji wybór ten konstituuje doskonałą bazę dla badań komparatystycznych i własnych interpretacji, zarówno z punktu widzenia rozwoju historii sztuki i architektury, jak i procesów zmian krajobrazu kulturowego.

W przypadku Rosji – zmian bezprecedensowych, jeśli chodzi o skalę zniszczeń, których tamtejsze dziedzictwo kulturowe doznało nie tyle na skutek kataklizmów wojennych, ile planowej działalności politycznych architektów i inżynierów dusz, prowadzonej z typowym dla systemów totalitarnych rozmachem. Przeglądając te trzy tomy, miałam nieodparte wrażenie powrotu do przeszłości, gdyż przed oczami stawały mi krajobrazy i zabytki zapamiętane z wędrówek po Ukrainie i Białorusi, które w większości zakwalifikowałabym do „czarno-czerwonej” wersji

in this part of Europe in the early twenty-first century? Which monuments survived the storms of the previous century and which were destroyed and in what way?

Only recently I had the opportunity to read the work *The Architecture and Landscapes of Russia*, published in 2003. To some extent it is an equivalent of the Polish publications mentioned above. This elegant and editorially immaculate publication was deliberately given the form of an evenly proportioned three-volume edition, with separate volumes devoted to lost, saved and threatened heritage.

The authors definitely placed an emphasis on visual material, limiting to a minimum the synthetic texts introducing particular subjects and the pithy comments under the photographic material, which constitutes the core and the essential value of this publication. They made use of the rich nineteenth- and twentieth-century collections of photographs – taken mostly by identified people – held by many institutions and government agencies, mostly from Moscow and St. Petersburg. The selection of several hundred black-and-white photographs, some of them appearing in print for the first time, provides unique and instructive material (it is not an inventory, although the first black volume comes close to that category) capturing the characteristic features and the processes typical for the shaping, but also degradation of the architecture and landscape of various Russian regions. For scholars from outside Russia the selection forms an excellent basis for comparative research and their own interpretations, from the viewpoint of both art and architecture history, and the processes of transformation of the cultural landscape.

In the case of Russia these transformations were unprecedented in terms of the scale of the destruction visited on the cultural heritage there not so much by the disasters of war, but by the deliberate actions of the political architects and soul-engineers, carried out with an impetus typical for totalitarian regimes. Looking through these three volumes, I had an irresistible sense of going back to the past, for what I saw were landscapes and monuments remembered from my Ukrainian and Belarusian wanderings, which I would mostly place in “black and red” versions of a similar book. A closer look at the whole edition also

podobnej księgi. Uważniejsze przyjrzenie się całości przypomniało mi też pasjonującą podróż detektywistyczną, jaką kilka lat temu odbyłam dzięki książce Patricii Kennedy Grimsted *Trophies of War and Empire*³, która choć porusza zagadnienia historyczno-archiwalne, ma z omawianym trójksięgiem sporo wspólnego. Obie pozycje uchylają bowiem szczelnie dotąd zamknięte drzwi i przenoszą nas w rejony słabo rozpoznane, a przy tym niezwykle intrygujące ze względu na skalę i złożoność zjawisk.

W sposób niezamierzony (?) walor wizualny trójksięgi podnosi fakt, że jego część tekstowa dostępna jest wyłącznie po rosyjsku. Szkoda, że współfinansowana przez Ministerstwo Kultury Federacji Rosyjskiej, wydana w nakładzie trzech i pół tysiąca egzemplarzy, opatrzona indeksami nazwisk i geograficznym, publikacja zaadresowana została wyłącznie do odbiorcy rosyjskojęzycznego. Brak chociażby streszczenia w którymś z języków kongresowych w istotny sposób ogranicza bowiem możliwość pełnego wykorzystania tej ważnej, wręcz pomnikowej edycji przez badaczy spoza obszaru byłego bloku wschodniego. Pewien niedosyt czytelnika spoza Rosji budzi także skromny zakres informacji o charakterze bibliograficznym, który być może odzwierciedla w jakimś stopniu stan badań nad dziedzictwem kulturowym w Rosji A.D. 2003.

Strukturę czarnej księgi tworzą cztery rozdziały. Już poprzedzający je wstęp jest pouczającym esejem o losach dziedzictwa kulturowego Rosji w XIX i XX wieku. Pierwszy rozdział traktuje całościowo o krajobrazie kulturowym Rosji (*Miasta, krajobrazy, zespoły architektoniczne, zabytki*), z wyodrębnieniem Moskwy oraz głównych miast kraju. W przypadku rosyjskiej stolicy przedstawione zostały kolejno: panoramy miasta, place i ulice, cerkwie i monastypy, kamienice, pomniki i cmentarze. W podrozdziale poświęconym innym miastom Rosji zachowano podobną strukturę, z tym że oprócz monastypów wyróżniono też zespoły warowne i twierdze, a różnego rodzaju zabytki architektoniczne przedstawione zostały w ujęciu chronologicznym od XII po wiek XX. Rozdział drugi dotyczy architektury pałacowej i dworskiej (*Świat siedziby szlacheckiej*), zdecydowano się tu na wyodrębnienie unicestwionych gniazd szlacheckich, podmoskiewskich pałaców i dworów

reminded me of the intriguing detective journey I embarked on with Patricia Kennedy Grimsted's *Trophies of War and Empire*³; although the book is concerned with historical and archival issues, it has a lot in common with the three volumes discussed here. Both publications slightly open the hitherto firmly closed door and take us to regions which are both unfamiliar and extremely fascinating for the scale and complexity of developments going on there.

The visual merit of the three volumes is unintentionally (?) enhanced by the fact that the textual part is available only in Russian. It is unfortunate that a publication co-financed by the Russian Ministry of Culture, issued in three and a half thousand copies, equipped with indices of names and place names, is addressed exclusively to a Russian-speaking reader. We look in vain at least for a summary in one of the international languages, which reduces the utility of this important, not to say monumental edition for researchers outside of the former Eastern Bloc. Also the amount of biographical information is not satisfying for a non-Russian reader, although it may to some extent reflect the state of research on Russian cultural heritage as of 2003.

The "black book" consists of four chapters. The foreword provides an instructive essay on the fate of Russian cultural heritage in the nineteenth and twentieth century. The first chapter presents an overall view of the Russian cultural landscape ("Cities, landscapes, architectural ensembles, monuments"), with Moscow and other major cities given separate treatment. The section on the Russian capital contains photographs of panoramas of the city, squares and streets, Orthodox churches and monasteries, town houses, statues and cemeteries. In the subchapter on other Russian cities a similar structure was maintained, but with fortified complexes and strongholds added, and various historic buildings were presented in chronological order from the twelfth to the twentieth century. Chapter Two is devoted to palatial and manorial architecture ("The world of the nobleman's seat"), with sections on destroyed manors and palaces close to Moscow, ones in the vicinity of St. Petersburg, and provincial residences from various parts of the country. Chapter Three ("Monuments of timber architecture") depicts the landscape

oraz tychże w okolicach Sankt Petersburga, dając na zakończenie przegląd prowincjonalnych siedzib szlacheckich. Rozdział trzeci (*Zabytki architektury drewnianej*) przedstawia z kolei krajobraz Rosji drewnianej. Omawia on najpierw architekturę wiejską na północy kraju, a następnie harmonię architektoniczno-krajobrazową zjawiska symbolicznego dla rosyjskiego prawosławia, jakim są drewniane zespoły monastyczne, cerkwie i cmentarze. Tom zamyka tekst poświęcony stratom w krajobrazie kulturowym na przełomie XX i XXI wieku (*Straty ostatniego dziesięciolecia*). Skonstruowany w opozycji Moskwa – prowincja rozdział uzupełnia alfabetyczny wykaz około trzystu zabytków unicestwionych na terenie Rosji w okresie 1990–2002, w układzie zachowującym podział geograficzno-administracyjny.

W tym miejscu zgodzić się trzeba ze spostrzeżeniem autorów tomu, iż pojawienie się nowych możliwości inwestycyjnych i finansowych (głównie w Moskwie), zamiast przyczynić się do odbudowy krajobrazu kulturowego, niejednokrotnie sprzyja jego degradacji lub wręcz niszczeniu, co w wypadku Ukrainy potwierdzają znane mi z autopsji przykłady z Kijowa, Odessy czy Lwowa. Jak się wydaje, to właśnie motywowany potrzebami ekonomicznymi mariaż prywatnego kapitału i polityki stanowi obecnie w krajach postsowieckich podstawowe zagrożenie dla dziedzictwa kulturowego. Dzieje się tak pomimo przyjmowania kolejnych ustaw o jego ochronie, gdyż świadomość ogólnospołeczna co do znaczenia i roli dziedzictwa jako takiego jest nadal bardzo niska. Publikacje takie jak ta stanowią istotne narzędzie kształtowania nowej wrażliwości i już z tego chociażby względu zasługują na uznanie.

Księga biała składa się z dwóch obszernych rozdziałów. Pierwszy pt. *Tendencje rozwojowe i główne osiągnięcia rosyjskiej praktyki konserwatorskiej w zakresie architektury w XX wieku* ukazuje podstawowe osiągnięcia w tym zakresie, wyszczególniając zjawiska kluczowe i charakterystyczne dla okresów: przedrewolucyjnego, międzywojennego, II wojny światowej po lata sześćdziesiąte XX wieku, dla schyłkowych lat komunizmu (lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte XX w.) aż po koniec wieku XX. Drugi pt. *Rosyjska praktyka konserwatorska w XX wieku* przedstawia wybór „pomników” rosyjskiej architektury w ujęciu

of wooden Russia. It starts with rural architecture from the North and goes on to show the fusion of architecture and landscape symbolic for Russian Orthodoxy, namely wooden monasteries, churches and cemeteries. A text on things lost in the cultural landscape at the turn of the twenty-first century (“Losses from the last decade”) completes the volume. This chapter, based on the opposition Moscow/provinces, is supplemented with an alphabetical list of about three hundred monuments destroyed in Russia from 1990 to 2002, following the geographical and administrative division of the country.

The authors are quite right when they say that the emergence of new investment possibilities and funding (especially in Moscow), instead of furthering the reconstruction of the cultural landscape has often led to its degradation or even destruction, which in the case of Ukraine is confirmed by examples from Kyiv, Odessa or Lviv known to me from my own experiences. It seems that the economically motivated marriage of private capital and politics constitutes the main threat to the cultural heritage of the post-Soviet countries. It is so despite successive legislative acts on heritage preservation being passed, for the social awareness of the importance and role of heritage as such is still very poor. Publications such as this one provide an important instrument for shaping a new sensitivity and for this reason alone they deserve praise.

The “white book” is composed of two long chapters. Chapter One, entitled “Development tendencies and main achievements of Russian conservation practice in twentieth-century architecture” demonstrates the greatest successes from this domain, pinpointing the features which were crucial and characteristic for the following periods: before the Revolution, between the wars, from World War II to the 1960s, the late Communist period (1970s and 1980s) and the last decade of the twentieth century. Chapter Two, entitled “Russian conservation practice in the twentieth century”, presents a selection of Russian historic buildings in geographical arrangement, highlighting the specific character of Western and North-Western Russia, the central regions, the North, the Central and Lower Volga regions and finally the Urals and Siberia. While the iconography of Russian architecture

geograficznym, wydobywając w kolejnych podrozdziałach specyfikę Rosji zachodniej i północno-zachodniej, regionów centralnych, północy kraju, Środkowego i Dolnego Powołża, a w końcu Uralu i Syberii. O ile ikonografia architektury rosyjskiej na zachód od Uralu jest u nas stosunkowo łatwo dostępna, o tyle zebrana w ostatnich podrozdziałach stanowić może dla polskiego użytkownika atrakcyjny materiał.

W pierwszym rozdziale księgi czerwonej autorzy wspólnie dokonują analizy zagrożonego dziedzictwa, wychodząc od kwestii związanych z rozwojem urbanistycznym miast historycznych i kształtowaniem się specyficznych cech krajobrazu kulturowego miast Rosji. Następnie, zachowując układ chronologiczny, przechodzą do prezentacji przykładów architektury obronnej oraz budownictwa o charakterze cywilnym, poczynając od obiektów użyteczności publicznej poprzez rezydencje mieszkalne, siedziby szlacheckie i typowe dla Rosji podmiejskie dache, a kończąc na zabudowie wiejskiej. Kolejny rozdział dotyczy architektury przemysłowej oraz przykładów budownictwa hydrotechnicznego. Tom zamyka rozdział poświęcony budownictwu sakralnemu, z wyszczególnieniem prawosławnych monasterów, świątyń murowanych różnych wyznań oraz drewnianych cerkwi i kaplic.

Rosyjski trójksiąg stanowi doskonały punkt wyjścia dla interdyscyplinarnie traktowanych badań nad dziedzictwem kulturowym Rosji i Europy Wschodniej. Należy mieć nadzieję, że podobnych publikacji, ukazujących obowiązujące w Rosji standardy w zakresie ochrony zabytków, rewitalizacji i konserwacji, pojawi się więcej i że poddadzą one szczegółowej analizie różne aspekty zjawisk i procesów, w omówionej tu edycji, z racji jej charakteru, potraktowanych przekrojowo bądź tylko zasygnalizowanych.

Na marginesie warto dodać, że w ostatnim dziesięcioleciu także na Ukrainie zaczęły się ukazywać prace poświęcone stratom dziedzictwa kulturowego w XX wieku, poniesionym również i tutaj przede wszystkim na skutek planowych działań władz komunistycznych. Pozycją zbliżoną do omówionego powyżej rosyjskiego wydawnictwa jest opublikowana w roku 2004 w Kijowie książka Kyryła Tretjaka o utraconych budowlach i pomnikach Kijowa⁴. To skromniejsze objętościowo i edytorsko dzieło pracownika naukowego Instytutu

west of the Urals is relatively accessible in Poland, the materials from the last subchapters may be attractive for the Polish reader.

In the first chapter of the "red book" the authors take a joint look at threatened heritage, starting with questions of urban development of historic cities and with the emergence of specific features of the cultural landscape in the Russian cities. Then, in chronological order, the authors present examples of military and civilian architecture, beginning with public utility buildings, through residential buildings, manors and dachas typical for suburban Russia, and ending with rural architecture. The next chapter concerns postindustrial architecture and examples of hydrotechnical structures. The volume is completed with a chapter on religious buildings, specifically Orthodox monasteries, stone churches of various confessions and wooden Orthodox churches and chapels.

This Russian three-volume edition provides an excellent starting point for interdisciplinary research on the Russian and East European cultural heritage. We should hope for more publications showing the Russian standards of preservation of monuments, revitalisation and conservation, and analysing in detail the various developments and processes which in the publication discussed here, due to its character, were treated in a general manner or only hinted at.

We may add parenthetically that also in Ukraine the last decade saw the publication of various works on twentieth-century losses to cultural heritage, which also in this country were to a large extent caused by the deliberate policy of the Communist authorities. An item similar to that discussed above is the book by Kyrylo Tretyak about the lost buildings and monuments of Kyiv, published in the Ukrainian capital in 2004.⁴ The book, more modest both editorially and in its scale, was written by a scholar from the Historical Institute of the Taras Shevchenko University in Kyiv, who for many years has specialised in the subject of the irretrievably lost cultural heritage not only of Kyiv, but also of Ukraine as a whole,⁵ and it contains 229 illustrated entries preceded by a short introduction describing, among other things, the process of destruction, and followed by an index, glossary and selected bibliography. The entries are divided into religious

Historii Uniwersytetu im. Tarasa Szewczenki w Kijowie, który od lat specjalizuje się w tematyce utraconego bezpowrotnie dziedzictwa kulturowego nie tylko Kijowa, ale całej Ukrainy⁵, składa się z dwustu dwudziestu dziewięciu ilustrowanych haseł, poprzedzonych krótkim wstępem opisującym m.in. dynamikę zniszczeń, a zakończone jest indeksem, słowniczkiem terminologicznym oraz wyborem bibliografii. Zastosowano tu podział na zabytki sakralne (sto dziesięć haseł), pomniki (piętnaście), architekturę militarną i zabytki techniki (jedenaście) oraz budownictwo cywilne (obejmujące m.in. miejskie pałace i kamienice; sto sześćdziesiąt trzy hasła). Każdy opis zaopatrzone jest w anglojęzyczne streszczenie i przedstawia kolejny nie istniejący już kijowski kompleks lub pojedynczy zbytek architektoniczny, podając jego lokalizację (z uwzględnieniem dawnej i współczesnej topografii i nazewnictwa), krótką charakterystykę (w tym przeznaczenie oraz właściciela lub użytkownika), jak również informację o czasie zniszczenia, która bez wątpienia stanowi najciekawszy materiał analityczny i porównawczy w kontekście całokształtu zniszczeń dokonanych w XX wieku w substancji zabytkowej krajów byłego bloku wschodniego.

BEATA K. NYKIEL – historyk archiwista, absolwentka UJ i Bileknt Univeristy w Ankarze. Pracuje Instytucie Dziedzictwa Europejskiego Międzynarodowego Centrum Kultury. Specjalizuje się w dziejach Europy Środkowo-Wschodniej, zwłaszcza historii społecznej ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Od połowy lat dziewięćdziesiątych XX wieku prowadzi badania w ukraińskich archiwach.

buildings (110 entries), statues (15), military and industrial architecture (11), and civil structures (163, encompassing town houses and palaces). Each description is supplemented with a summary in English and presents a non-extant complex or single monument, giving its location (including both the old and the current topography and toponymics), a short profile (including purpose and owner or user), and information on the date of destruction, which undoubtedly provides the most interesting analytical and comparative material in the general context of devastation visited upon the historical fabric of the former Soviet Bloc countries.

BEATA K. NYKIEL – historian, archivist, graduate of the Jagiellonian University and the Bileknt University in Ankara. On the staff of the ICC Institute of European Heritage. She specialises in the history of Central and Eastern Europe and particularly in the social history of the eastern parts of the former Commonwealth of Poland. Since the mid-1990s she has been conducting research in Ukrainian archives.

1. Roman Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 1-11, wyd. 2, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991-1997.
2. W 2010 r. ukazały się: t. 18 serii I (województwo ruskie) i t. 3 serii III (województwo wileńskie).
3. Patricia Kennedy Grimsted, *Trophies of War and Empire. The Achival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution*, Cambridge, Mass. 2001.
4. Кирило Третяк, *Втрачені споруди та пам'ятники Києва. Довідник / Kyrylo Tretyak, The Lost Buildings and Monuments of Kyiv. Reference Book*, Київ / Kyiv 2004.
5. Już w 1998 r. Tretjak opublikował pierwszy przewodnik po nieistniejących zabytkach ukraińskiej stolicy pt. *Київ. Путівник по зруйновано мумісту / Kyiv. The Guide in the Ruined City* (Kijów. Przewodnik po zrujnowanym mieście).

1. Roman Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, vol. 1-11, 2nd edition, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991-1997.
2. In 2010 the ICC published vol. 18 of series I (Ruthenian District) and vol. 3 of series III (Vilnius District).
3. Patricia Kennedy Grimsted, *Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution*, Cambridge, Mass., 2001.
4. Кирило Третяк, *Втрачені споруди та пам'ятники Києва. Довідник / Kyrylo Tretyak, The Lost Buildings and Monuments of Kyiv. Reference Book*, Київ / Kiev 2004.
5. As early as 1998, Tretyak published his first guide to extinct monuments in the Ukrainian capital, entitled *Київ. Путівник по зруйновано мумісту / Kyiv. The Guide in the Ruined City*.